

ХУҚУҚ МАНБАЛАРИ (ШАКЛЛАРИ)НИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ

Бегимбетова Акмарал Ержанбековна

Тошкент вилояти юридик техникум

юридик хизмат йўналиши 2-курс ўқувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7340268>

Аннотация: Мақолада ҳуқуқ манбаалари сифатида ҳуқуқий одат, норматив шартномалар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг ривожланиш босқичлари муҳокама қилинган.

Калит сўзлар: ҳуқуқий одат, норматив шартнома, норматив ҳуқуқий ҳужжат, одат.

Ҳуқуқ кишилиқ жамияти тарихида пайдо бўлганидан бери, у муайян бир ташқи ифодаланиш шаклига эга бўлиб келмоқда. Ҳуқуқ манбалари (шакллари) узоқ ривожланиш жараёнини бошдан кечирган. Шунга боғлиқ ҳолда, турли даврларда уларнинг тизими ўзгариб турган.

Ҳуқуқнинг энг қадимий манбаларидан бири ҳуқуқий одатдир. Ҳуқуқий одат узоқ давр мобайнида амалда бўлиши натижасида шаклланган, жамиятда ижтимоий муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга бўлган ва давлат томонидан умуммажбурий қоида сифатида тан олинган ҳулқ-атвор қоидаси. Шунингдек, ҳуқуқий прецедент ҳам ҳуқуқ манбаи ҳисобланади. Ҳуқуқий прецедент суд ёки маъмурий органнинг ёзма ёхуд оғзаки қарори бўлиб, бу қарор келгусида барча шунга ўхшаш ишларни қўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун асос бўладиган намуна нормадир. Ҳуқуқий прецедентнинг суд ва маъмурий прецедент шакллари мавжуд. Суд прецеденти АҚШ, Австралия, Буюк Британия, Канада ва Янги Зеландия¹ каби умумий ҳуқуқ амалда бўлган давлатларда ҳуқуқнинг манбаи сифатида кенг қўлланади.

Норматив шартномалар қаторига кирувчи халқаро шартномалар субъектларига қўра — икки томонлама ва кўп томонлама, хусусиятига қўра — норма ўрнатувчи ва таъсис этувчи шартномаларга бўлинади.

Ҳуқуқнинг тарихий ривожланиш даврида ҳуқуқий ақида ва ғоялар ҳуқуқнинг манбаи ҳисобланган. Мусулмон ҳуқуқи Куръон, сунна, ижмо ва қиёс ҳуқуқнинг асосий манбаини ташкил этади.

Ҳуқуқ манбалари (шакллари) давлатдан келиб чиқадиган ёки у томонидан тан олинган хатти-ҳаракатлар қоидаларини ифода этиш ва мустаҳкамлашнинг расмий ва ҳужжатли усуллари, бу билан қонуний

¹ Нижник Н.С., Меньшикова Н.С. Полиция и гражданское общество в России: взаимодействие и сотрудничество. — СПб.: Изд-во СПб ун-та МВД России, — 2016. — 202 с.

мажбурий, давлат томонидан таъминланган маъно берилади.

Ҳуқуқий одат - бу узоқ вақт давомида ҳақиқий ва такрорий қўлланилиши натижасида шаклланган ва давлат томонидан умумий мажбурий қоида сифатида тан олинган ёзилмаган хатти-ҳаракатлар қоидаси. Его тарихан қонуннинг биринчи шакли ҳисобланади. Ҳуқуқий урф-одат, уни бошқа манбалардан ажратиб турадиган бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга, яъни: мавжудлик давомийлиги. Одат аста-секин шаклланади. Одат кучга кириши учун маълум бир вақт пайдо бўлган пайтдан бошлаб ўтиши керак. Қадимги матнларда "қадим замонлардан бери" тегишли сўзлар мавжуд эди. Одатдаги тузатишлар, жамиятдаги узоқ йиллик амалиёт натижасида ривожланган нарсаларни ўз ичига олади, у одамларнинг умумий ахлоқий ва маънавий қадриятларини, хурофотларни, ирқий тоқацизликни акс эттириши мумкин, аммо жамият динамик ва доимий ривожланиб бораётган тизим экан, эскирган урф-одатлар доимий равишда алмаштирилади вав янги, атрофдаги ҳақиқатга кўпроқ мослантирилади.

Замонавий жамиятда ҳар бир давлат ўзига хос тарзда ҳуқуқ манбалари монархиясида урф-одатларга қандай жой беришни ҳал қилади. Одатларга ҳаволалар анъанавий равишда халқаро денгиз ва тижорат қонунларида қўлланилади. Шундай қилиб, юкни кемага юклаш керак бўлган муддат томонларнинг келишуви билан, агар бундай келишув бўлмаса - "одатда юклаш портида қабул қилинади" шартлари билан белгиланади. Таниқли Лех мерсатона - сотувчисининг мамлакатидagi низоларни ҳал қилиш учун буюрадиган одатлардан бошқа нарсас эмас.

Ҳозирги вақтда ушбу одат Осиё, Африка, Океания ривожланмаган давлатларида кенг қўлланилмоқда. Ривожланган мамлакатларда урф-одат, авваламбор, қонунларни тўлдирувчи қоида сифатида тушунилади. Бироқ, истиснолар мавжуд: замонавий Франция ва Германияда фуқаролик ва тижорат ҳуқуқи соҳасида одатлардан фойдаланиш нафақат қонунга қўшимча равишда, балки қонунга зид ҳам истисно қилинмайди.

Россияда¹ одатни ҳуқуқнинг манбаи (ифода шакли) сифатида ишлатиш ҳам истисно қилинмайди, лекин биринчи навбатда фақат ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари маълум танлов эркинлигига эга бўлган хусусий ҳуқуқ соҳасида.

Замонавий шароитда ушбу қонун манбасининг (ифода шакли) ўзига хос

¹ Нижник Н.С., Стоцкий А.П., Федорова Е.А., Карчевская Н.И. Молодые исследователи – юридической науке: об участии слушателей, курсантов и студентов в международной научно-теоретической конференции "Государство и право: эволюция, современное состояние, перспективы развития (навстречу 300-летию российской полиции)" // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2016. – № 2 (70). – С. 214–218.

хусусияти шундаки, қонун фақат урф-одатлар ҳақида маълумот беради, шу билан бирга одатнинг ўзи норматив актда берилмайди. Шунга ўхшаш маълумот, масалан, Санъатда келтирилган. Россия Федерациясининг Фуқаролик Кодексининг 309-моддаси: "Мажбуриятлар мажбурият шартлари ва қонун талабларига, бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ тўғри бажарилиши керак, ва агар бундай талаблар бўлмаган тақдирда - бизнеснинг одатларига ёки бошқа одатда тақдим этилган талабларга мувофиқ."

Шундай қилиб, одат - бу маълум бир ҳудудда ёки одамлар гуруҳи томонидан узоқ вақт давомида ҳақиқий (ҳақиқий) татбиқ этилиши жараёнида шаклланган, расмий ҳужжатларда қайд этилмаган, аммо давлат томонидан тасдиқланган хатти-ҳаракатлар қоидаси.

Жамият, давлат ва ҳуқуқ институтлари ривожланиши билан одат ҳуқуқнинг ягона манбаи (шакли) ролини йўқотди. Жамиятнинг ҳуқуқий воситаларга ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришга қодир бўлган янги манба бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Бу урф-одатлардан, биринчи навбатда, унинг меъёрлари қайд этилиши ва нафақат хотирада сақланиши билан ажралиб турарди. Бинобарин, унинг таркиби анча аниқроқ ва улардан фойдаланиш осонроқ эди. Замонавий шароитда норматив-ҳуқуқий ҳужжат ҳуқуқий нормаларни ифода этишнинг энг муваффақиятли шаклларида бири сифатида уларнинг мазмунини маълум бир мамлакатнинг барча аҳолиси эътиборига этказишнинг жуда кенг тарқалган усули ҳисобланади.

Ҳуқуқнинг бирламчи манбаи халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормалари ва қоидалари ҳисобланади. Буларга БМТ устави, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948) ва бошқалар киради.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат - ваколатли органдан келиб чиқадиган ва ҳуқуқий нормаларни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги қарорни ўз ичига олган расмий ёзма ҳужжат (қонун чиқарувчи акт).

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳуқуқнинг асосий манбалари қаторига киради. Ўзбекистон Республикасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қуйидаги турларини кўрсатиш мумкин². Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунлари; Ўзбекистон Республикасининг қонунлари; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари; Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг

¹ Ўзбек тилининг ихлоли луғати: Ж.И. Тартибот-шукр / Таҳрир ҳайъати Т. Мирзаев ва бошқ.; Ўз.Р.ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2008. –Б. 367.

² Нажимов М., Сайдуллаев Ш. Давлат функциялари. –Т.:ТДҲОИ, 2004. – Б.5.

қарорлари; вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг ҳуқуқий ҳужжатлари; маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат қонун манбаи сифатида ҳам афзалликлари, ҳам камчиликлари бор. Ёзма ҳуқуқнинг ушбу шаклининг афзалликлари қуйидагиларни ўз ичига олади: жамоат муносабатларига фаол таъсир ўтказиш қобилияти, чунки давлат ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш учун махсус аппаратга эга ва бу жараёни мажбурлаш чоралари ёрдамида таъминлаши мумкин; самарадорлик, тугатиш жараёнларига тезкор таъсир ўтказиш қобилияти ёки аксинча, мажбурлаш чоралари ёрдамида маълум ижтимоий муносабатларни ривожлантириш; қонунни қўллайдиган шахслар учун фойдаланиш қулайлиги, чунки ҳуқуқий нормаларнинг мазмуни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар матнида қайд этилган; ниҳоят, бутун мамлакат бўйлаб ҳуқуқий меъёрларни тушуниш ва амал қилишнинг бир хиллиги - ягона қонун устуворлиги, фуқароларнинг ҳуқуқларини тенг ҳимоя қилишдан иборат.

References:

1. Нижник Н.С., Меньшикова Н.С. Полиция и гражданское общество в России: взаимодействие и сотрудничество. – СПб.: Изд-во СПб ун-та МВД России, – 2016. – 202 с.
2. Нижник Н.С., Стоцкий А.П., Федоринова Е.А., Карчевская Н.И. Молодые исследователи – юридической науке: об участии слушателей, курсантов и студентов в международной научно-теоретической конференции “Государство и право: эволюция, современное состояние, перспективы развития (навстречу 300-летию российской полиции)” // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2016. – № 2 (70). – С. 214–218.
3. Ўзбек тилининг ихроқли луғати: Ж.ИВ. Тартибот-шукр / Таҳрир ҳайъати Т. Мирзаев ва бошқ.; Ўз.Р.ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2008. –Б. 367.
4. Нажимов М., Сайдуллаев Ш. Давлат функциялари. –Т.:ТДЮИ, 2004. – Б.5.